УДК 37.03

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ОПТИМАЛЬНОЇ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

І. О. ФІЛАТЕНКО

В умовах модернізації сучасної системи освіти важливим є зростання інтересу психологів до особистості школяра. Одне з центральних завдань загальноосвітньої школи – підготовка учнів до самостійного вдосконалення, особливо значущою проблемою якої виступає формування активної позиції школяра в навчально-виховному процесі.

Формування активної соціальної позиції вимагає сформованості у дитини уявлення про себе і власні можливості, вміння всебічньо і об'єктивно оцінити особливості власної особистості і діяльності, прийняти роль учня, правильно побудувати свої стосунки з оточенням, тобто вимагає певного рівня сформованості самооцінки.

У вітчизняній педагогіці та психології накопичено великий емпіричний матеріал про розвиток самооцінки на різних вікових етапах. Провідна роль відводиться самооцінці в рамках дослідження проблем «Я-концепції»; вона характеризується як стрижень процесу самосвідомості (Н. Батурін, Л. Божович, С. Будассі, О. Залучинова, О. Молчанова, А. Спіркін, В. Столін, О. Федотова, П. Чамата, І. Чеснокова), показник індивідуального її рівня розвитку, її особистісний аспект, органічно включений в процес самопізнання (К. Абульханова, О. Авдуєвська, Б. Ананьєв, С. Баклушинський, Л. Бороздіна, А. Бояринцева, О. Дашкевич, І. Кон, В. Куніцина, А. Шнірман). У дослідженнях обговорюються, з одного боку, проблеми зв’язку особистості і самооцінки, з іншого – співвідношення «Я-концепції», самосвідомості та самооцінки [1–4].

Особливий інтерес становлять роботи, в яких розглядаються педагогічно-психологічні проблеми формування самооцінки. Різними аспектами проблеми дослідження самооцінки особистості займалися такі психологи, як Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, А. Леонтьєв, Д. Ельконін, А. Ліпкіна.

Самооцінку дітей молодшого шкільного віку вивчали І. Дубровіна, А. Захарова, Л. Подоляк, В. Сивельников, С. Юлдашева. На думку А. Захарової, ширше вивчені прояви самооцінки як особистісної освіти, тоді як її операціонально-процесуальні характеристики і сьогодні залишаються менше розкритими.

Самооцінка пов’язана з однією з центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, з прагненням людини знайти своє місце в житті, утвердити себе як члена суспільства в очах оточуючих і в власній думці.

Метою даної статті є висвітлення результатів дослідження формування оптимальної самооцінки молодших школярів.

У молодших школярів можуть спостерігатися такі види самооцінки за ступенем її адекватності: діти зі стійкою завищеною самооцінкою (зарозумілість, зверхність, критичне ставлення до досягнень інших), з метою формування у них адекватної самооцінки – потрібно здійснювати чітке висування вимог на об’єкт оцінювання досягнень дитини; діти з адекватною самооцінкою (впевнені в своїх силах, знають те, на що здатні) – підтвердити це реальними досягненнями.

Емпіричне дослідження формування оптимальної самооцінки молодших школярів складалося з наступних етапів:

1. Підготовчий, теоретичний (складання програми дослідження, опрацювання літератури, підбір діагностичних методик).
2. Експериментальний (проведення дослідження, обробка та інтерпретація результатів).
3. Узагальнюючий (підбиття підсумків роботи, формулювання висновків).

Емпіричне дослідження формування оптимальної самооцінки молодших школярів передбачало дослідження різних аспектів самооцінки особистості молодшого школяра, розробці психокорекційної програми формування її оптимального рівня. Під оптимальним рівнем самооцінки молодшого школяра розуміється такий її рівень, коли враховуються індивідуально-психологічні особистості дитини. Так, як було зазначено раніше, для молодшого шкільного віку оптимальною є завищена самооцінка. Проте, необхідно зазначити, що для деяких дітей така самооцінка не є оптимальною і потребує коригування. Тому в емпіричному дослідженні враховувалися безпосередньо психологічні особливості кожної окремо взятої дитини.

Так, в емпіричному дослідженні визначалися наступні особливості самооцінки молодших школярів:

виявлення емоційного компоненту самооцінки;

виявлення когнітивного компоненту самооцінки;

виявлення проявів властивостей самосвідомості особистості молодшого школяра;

виявлення особливостей соціальної пристосованості дитини, а також її стосунків з людьми, які її оточують.

Для проведення психодіагностичного дослідження особливостей самооцінки молодших школярів було використано наступні стандартизовані методики: методика визначення емоційного рівня самооцінки; модифікована методика «Сходинки» В. Г. Шур; методика «МЭДОС» Р. В. Овчарова (шкала 1 «СС» – властивості самосвідомості); методика Рене Жіля; методика діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса [5, 6].

Дослідження проводилося у березні-квітні 2012 року у НВК №20, м. Хмельницький. У дослідженні приймали участь учні третіх класів, у кількості 63 особи, віком 8-9 років.

Для визначення емоційного рівня самооцінки дітям пропонувалося вибрати своє місце в схематичному малюнку. Результати оброблялися наступним чином: при вказівці дитиною на третє і четверте кола зліва є нормою. В цьому випадку дитина адекватно сприймає особливості власного «Я-образу», усвідомлює свою цінність і сприймає себе. А ті діти, які вказували на перше і друге кола, мають завищену, а при вказівці на кола далі п'ятого – занижену самооцінку. Результати діагностики представлено в таблиці 1 і на рис. 1. Всі спонтанні висловлювання досліджуваних при виконанні субтестів фіксувалися в протоколі.

Таблиця 1

Результати дослідження емоційного рівня самооцінки

Емоційний рівень самооцінки	Кількість, осіб	Частка у загальній кількості, %
завищений	13	21
адекватний	31	49
занижений	19	30

Так, результати дослідження показали, що 13 (21%) осіб мають завищену самооцінку, 31 (4 %) особа має адекватну самооцінку і 19 (30%) осіб мають занижену самооцінку на емоційному рівні, що характеризується негативно, оскільки у молодшому шкільному віці більшість дітей відповідно до індивідуально-психологічних особливостей їхнього розвитку повинні мати завищений емоційний рівень самооцінки.

Отже, 21% молодших школярів такі діти переоцінюють свої можливості, характеризуються відсутністю самоконтролю. 49% дітей мають адекватний рівень самооцінки. Ці діти активні, кмітливі, самостійно шукають помилки в роботі, обирають завдання відповідно до їх можливостей та здібностей. 30% дітей мають занижений рівень самооцінки. Такі діти невпевнені в собі, бачать в собі тільки негативне, розпочавши будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу (рис. 1).

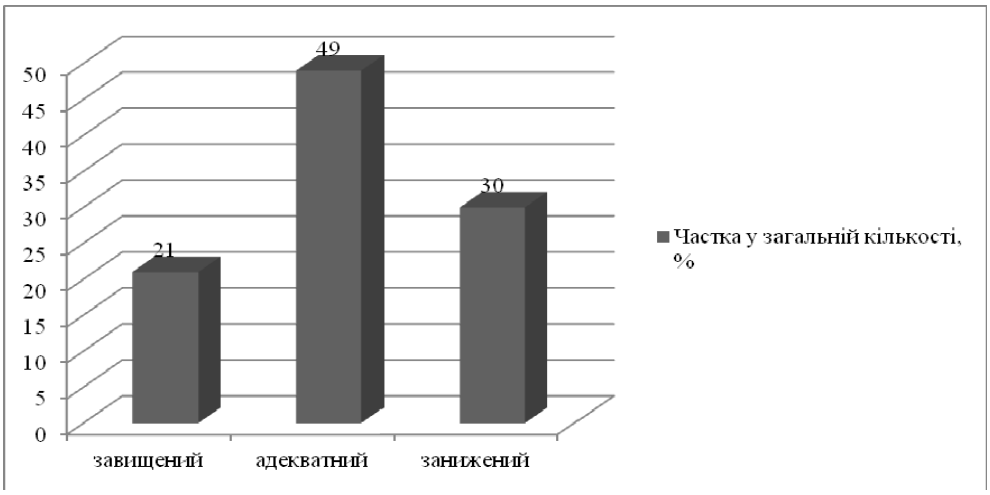

Рис. 1. Емоційні рівні самооцінки молодших школярів

Модифікована методика «Сходинки» В. Г. Шур призначена для визначення типу самооцінки. Це проективна методика, яка передбачає визначення дитиною власного місця та думки значущого дорослого щодо власного місця на намальованих на папері сходинках. Для визначення особливостей самооцінки дитини і уявлень дитини про те, як її оцінюють інші люди, використано модифіковану методику «Сходинки» В. Шур. Дітям пропонувалося поставити себе на одну зі сходинок і обґрунтувати свою відповідь. Потім дитині пропонувалося поставити фігурку на ту сходинку, на яку, на її думку, поставить її мама.

Результати оброблялися наступним чином: якщо дитина вважає, що мама поставила її вище, ніж вона сама себе, то це свідчить про те, що такі діти відчувають тверду підтримку «за спиною», вже мають виражену здатність критично оцінювати себе, як особистість. Цей варіант на думку автора методики є сприятливим і відповідає адекватній самооцінці; якщо дитина вважає, що мама її поставила нижче, ніж вона сама себе, то це характеризує дітей, як неблагополучних і цьому варіанту відповідає занижена самооцінка; якщо дитина вважає, що її думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне, що говорить про завищену самооцінку. Результати дослідження за цією методикою представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Результати дослідження типу самооцінки

Тип самооцінки	Кількість, осіб	Частка у загальній кількості, %
завищений	15	23
адекватний	30	48
занижений	18	29

Так, результати тестування дали можливість виявити наступне: 30 (48%) дітей мають адекватний рівень самооцінки, ці діти вже мають здатність критично оцінювати себе, як особистість. 15 (23%) дітей мають завищений рівень самооцінки, тобто діти вважають, що їх думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне. 18 (29%) дітей мають занижений рівень самооцінки. Такі діти вважають, що мама поставить їх нижче, ніж вони самі себе, це характеризує дітей, як неблагополучних (рис. 2).

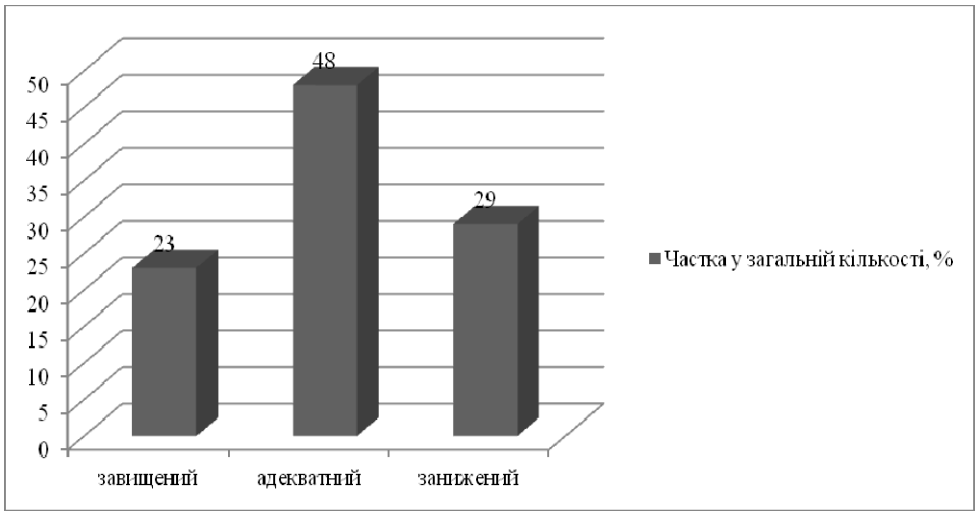

Рис. 2. Типи самооцінки молодших школярів

Результати проведеного дослідження за методикою «МЕДОС» Р. В. Овчарова за шкалою «властивості самосвідомості» оброблялися наступним чином: перші 4 міркування (відповіді дітей на запитання) свідчили про неприйняття дитиною свого фізичного «Я», останні свідчать про неадекватну самооцінку і рівень домагань. Загальна кількість збігів відповідей за шкалою домагань вказує на рівень порушень формування самосвідомості занедбаної дитини.

Так, результати діагностування за цією методикою були такі (табл. 3): 1) виявлено 2 (3%) осіб із високим рівнем адекватності, 49 (78%) осіб середній рівень адекватності та 12 (19%) осіб із низьким рівнем, тобто неадекватність сприйняття власного фізичного «Я»; 2) виявлено 14 (23%) осіб із високим рівнем (високою адекватною), 33 (52%) особи з середнім рівнем (адекватною) та 16 (25%) осіб із низьким рівнем (неадекватною) самооцінкою; 3) виявлено 10 (16%) осіб з високим рівнем (високим

адекватним), 38 (60%) осіб із середнім рівнем (адекватним) та 15 (24%) осіб із низьким рівнем (неадекватним) рівнем домагань.

Таблиця 3

Результати дослідження властивостей самосвідомості молодших школярів

№ з/п	Показники	Рівні показників		
		Високий (адекватність), осіб (%)	Середній (адекватність), осіб (%)	Низький (неадекватність), осіб (%)
1	Фізичне «Я»	2 (3)	49 (78)	12 (19)
2	Самооцінка	14 (23)	33 (52)	16 (25)
3	Рівень домагань	10 (16)	38 (60)	15 (24)

Отже, 15 (24 %) учнів третього класу мають неадекватну самооцінку та рівень домагань, тобто не можуть правильно оцінити себе та поставити перед собою завдання, які б відповідали за складністю їх можливостям, здібностям (рис. 3).

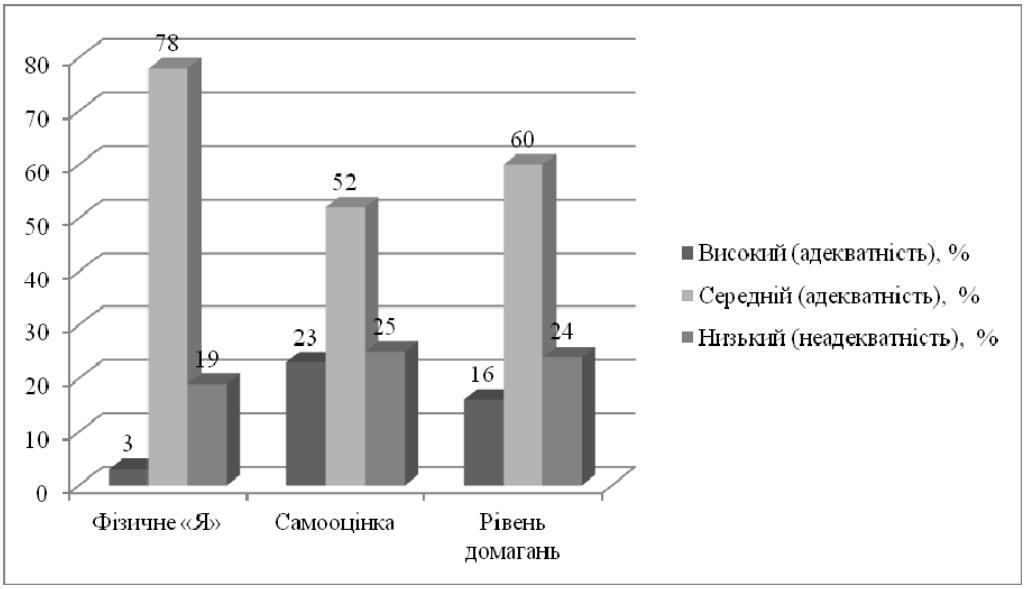

Рис. 3. Рівні властивостей самосвідомості молодших школярів

Для вивчення соціальної пристосованості дитини, а також її стосунків з тими людьми, які її оточують у роботі було використано проективну методику дослідження особистості Рене Жіля. Вона спрямована на виявлення особливостей поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, що є важливими для дитини і стосуються її взаємин з іншими людьми. Дитина повинна вибрати собі місце серед зображених людей або ідентифікувати себе з персонажем, що займає те або інше місце в групі. Ця методика дозволяє отримати інформацію про ставлення дитини до різних людей (до сімейного кола), які її оточують, і явищ навколишньої дійсності. Результати дослідження особливостей поведінки та ставлення дитини до різних людей, які її оточують, та явищ навколишньої дійсності молодших школярів представлено в таблиці 4.

Отримані результати тестування за методикою Рене Жіля показали:

у 40 (64%) дітей – позитивне, у 16 (25%) – нейтральне і 7 (11%) мають негативне ставлення до матері;

у 36 (57%) дітей – позитивне, у 15 (24%) – нейтральне і 12 (19%) мають негативне ставлення до батька;

у 36 (57%) дітей – позитивне, у 14 (22%) – нейтральне і 13 (21%) мають негативне ставлення до матері та батька, як до батьківської пари;

у 20 (32%) дітей – позитивне, у 26 (41%) – нейтральне і 17 (27%) мають негативне ставлення до братів та сестер;

Таблиця 4

Результати дослідження особливостей поведінки і ставлення дитини до різних людей, які її оточують, та явищ навколишньої дійсності молодших школярів

№ з/п	Особливості поведінки та ставлення	Рівні проявів, осіб (%)		
		позитивний (високий) рівень	нейтральний (середній рівень)	негативний (низький рівень)
1	Ставлення до матері	40 (64)	16 (25)	7 (11)
2	Ставлення до батька	36 (57)	15 (24)	12 (19)
3	Ставлення до матері та батька як до батьківської пари	36 (57)	14 (22)	13 (21)
4	Ставлення до братів та сестер	20 (32)	26 (41)	17 (27)
5	Ставлення до бабусі й дідуся	44 (70)	14 (22)	5 (8)
6	Ставлення до друга (подруги)	35 (56)	20 (32)	8 (12)
7	Ставлення до вчителя (авторитетного дорослого)	30 (48)	18 (29)	15 (23)
8	Допитливість	35 (56)	20 (32)	8 (12)
9	Домінантність	25 (40)	24 (38)	14 (22)
10	Товариськість	37 (59)	17 (27)	9 (14)
11	Закритість, відгородженість	13 (20)	35 (56)	15 (24)
12	Соціальна адекватність поведінки	36 (57)	15 (24)	12 (19)

у 44 (70%) дітей – позитивне, у 14 (22%) – нейтральне і 5 (8%) – негативне ставлення до бабусі й дідуся;

у 35 (56%) дітей – позитивне, у 20 (32%) – нейтральне і 8 (12%) – негативне ставлення до друга (подруги);

у 30 (48%) дітей – позитивне, у 18 (29%) – нейтральне і 15 (23%) – негативне ставлення до вчителя (авторитетного дорослого);

у 35 (56%) дітей спостерігається високий рівень, у 20 (32%) – середній і 8 (12%) – низький рівень допитливості;

у 25 (40%) дітей спостерігається високий рівень, у 24 (38%) – середній і 14 (22%) – низький рівень домінантності;

у 37 (59%) дітей спостерігається високий рівень, у 17 (27%) – середній і 9 (14%) – низький рівень товариськості;

у 13 (20%) дітей спостерігається високий рівень, у 35 (56%) – середній і 15 (24%) – низький рівень закритості і відгородженості;

у 36 (57%) дітей спостерігається високий рівень, у 15 (24%) – середній і 12 (19%) – низький рівень соціальної адекватності поведінки.

На самооцінку особистості молодшого школяра істотній вплив має також рівень його шкільної тривожності. З цією метою у дослідженні було використано методику діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса, яка призначена для вивчення рівня і характеру тривожності, пов’язаної з школою у дітей молодшого і середнього шкільного віку (табл. 5).

Таблиця 5

Результати дослідження шкільної тривожності молодших школярів

№ з/п	Особливості поведінки та ставлення	Рівні, осіб (%)		
		високий	середній	низький
1	Загальна тривожність в школі	33 (52)	19 (30)	11 (18)
2	Переживання соціального стресу	18 (29)	25 (40)	20 (31)
3	Фрустрація потреби в досягненні успіху	25 (40)	26 (41)	12 (19)
4	Страх самовираження	20 (32)	26 (41)	17 (26)
5	Страх ситуації перевірки знань	28 (44)	24 (38)	11 (18)
6	Страх невідповідності очікуванням навколишнім людям	25 (40)	19 (30)	19 (30)
7	Низький фізіологічний опір стресу	17 (26)	23 (37)	23 (37)
8	Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	22 (35)	20 (32)	21 (33)

Так, результати тестування показали наступне:

у 33 (52%) дітей спостерігається високий, у 19 (30%) – середній і у 11 (18%) – низький рівні загальної тривожності в школі. Цей показник показує загальний емоційний стан дитини, пов’язаний із різними формами її включення в життя школи;

у 18 (29%) дітей спостерігається високий, у 25 (40%) – середній і у 20 (31%) – низький рівні переживання соціального стресу – емоційних станів дитини, на тлі яких розвиваються їх соціальні контакти, перш за все, з однолітками;

у 25 (40%) дітей спостерігається високий, у 26 (41%) – середній і у 12 (19%) – низький рівні фрустрації потреби в досягненні успіху – несприятливого психічного фону, що не дозволяє дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату тощо;

у 20 (32%) дітей спостерігається високий, у 26 (41%) – середній і у 17 (26%) – низький рівні страху самовираження – негативних емоційних переживань ситуації, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, показу себе іншим, демонстрації своїх можливостей;

у 28 (44%) дітей спостерігається високий, у 24 (38%) – середній і у 11 (18%) – низький рівні страху ситуації перевірки знань – негативного ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки, особливо – публічної, знань, досягнень, можливостей;

у 18 (29%) дітей спостерігається високий, у 25 (40%) – середній і у 20 (31%) – низький рівні страху невідповідності очікуванням оточенням – орієнтації на значущість інших людей в оцінці своїх результатів вчинків, і думок, тривога з приводу оцінок оточуючих, очікування негативних оцінок;

у 17 (26%) дітей спостерігається низький, у 23 (37%) – середній і у 23 (37%) – високий рівні фізіологічного опору стресу – особливостей психофізіологічної організації, які знижують пристосовність дитини до ситуацій стресогенного характеру, що підвищують вірогідність неадекватного деструктивного реагування на тривожний чинник середовища;

у 22 (35%) дітей спостерігається високий, у 20 (32%) – середній і у 21 (33%) – низький рівні проблем і страху у стосунках з вчителями – загального негативного емоційного фону стосунків з дорослими у школі, що знижує успішність навчання дитини.

Порівнюючи результати психодіагностичного обстеження цієї методики з попередніми, необхідно зазначити наступне. Ми умовно поділили дітей на три групи за силою вираження ознак. Перша група складається з дітей 13 (21%) осіб, які мають завищений емоційний рівень самооцінки (вони переоцінюють свої можливості, характеризуються відсутністю самоконтролю), 15 (23%) дітей мають завищений рівень самооцінки (вважають, що їх думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне), виявлено 2 (3%) осіб з високим рівнем адекватності сприйняття власного фізичного «Я», 14 (23%) осіб з високим рівнем (високою адекватною) самооцінки, 10 (16%) осіб з високим рівнем (високим адекватним) рівнем домагань. Також для цієї групи дітей характерними є переважно позитивне та нейтральне ставлення до матері, батька, до матері та батька як до батьківської пари, до братів та сестер, до бабусі й дідуся, до друга (подруги), до вчителя (авторитетного дорослого); високі та середні рівні допитливості, домінантності, товариськості, соціальної адекватності поведінки й середній та низькій рівні закритості і відгородженості; переважно високий та середній рівні загальної тривожності в школі, переживання соціального стресу, фрустрації потреби у досягненні успіху, страху самовираження, страху ситуації перевірки знань, страху невідповідності очікуванням оточенням, проблем і страху у стосунках із учителями, а також високий та середній рівні фізіологічного опору стресу.

До другої групи входить 31 (49%) дитина, що мають адекватний емоційний рівень самооцінки (вони активні, кмітливі, самостійно шукають помилки в роботі, обирають завдання відповідно до їх можливостей та здібностей), 30 (48%) дітей мають адекватний тип самооцінки (вже мають здатність критично оцінювати себе, як особистість), 49 (78%) осіб з середнім рівнем адекватності сприйняття власного фізичного «Я», 33 (52 %) особи з середнім рівнем (адекватною) самооцінки та 38 (60%) осіб з середнім рівнем (адекватним) рівнем домагань. Для цієї групи дітей характерними є переважно позитивне та нейтральне ставлення до матері, батька, до матері та батька, як до батьківської пари, до братів та сестер, до бабусі й дідуся, до друга (подруги), до вчителя (авторитетного дорослого); високі та середні рівні допитливості, домінантності, товариськості, соціальної адекватності поведінки та середній й низький рівні закритості і відгородженості; переважно середній та в деяких випадках високий і низький рівні загальної тривожності в школі, переживання соціального стресу, фрустрації потреби у досягненні успіху, страху самовираження, страху ситуації перевірки знань, страху невідповідності очікуванням оточенням, проблем і страху у стосунках із учителями, а також переважно середній та в деяких випадках високий рівні фізіологічного опору стресу.

Третю групу дітей становлятьь 19 (30%) дітей, які мають занижений емоційний рівень самооцінки (невпевнені в собі, бачать в собі тільки негативне, починаючи будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу). В цій же групі 18 (29%) дітей мають занижений рівень самооцінки за когнітивною

ознакою (вважають, що мама поставить їх нижче, ніж вони самі себе, це характеризує дітей, як неблагополучних). При цьому 12 (19%) осіб мають низький рівень, тобто неадекватність сприйняття власного фізичного «Я»; 16 (25%) осіб з низьким рівнем (неадекватною) самооцінкою; 15 (24%) осіб з низьким (неадекватним) рівнем домагань. Для цієї групи дітей характерними є переважно нейтральне та негативне ставлення до матері, батька, до матері та батька як до батьківської пари, до братів та сестер, до бабусі й дідуся, до друга (подруги), до вчителя (авторитетного дорослого); середні та низькі рівні допитливості, домінантності, товариськості, соціальної адекватності поведінки й низькій та середній рівні закритості і відгородженості; переважно низький та в деяких випадках середній рівні загальної тривожності в школі, переживання соціального стресу, фрустрації потреби у досягненні успіху, страху самовираження, страху ситуації перевірки знань, страху невідповідності очікуванням оточенням, проблем і страху у стосунках з вчителями, а також середній та низький рівні фізіологічного опору стресу.

Таким чином, результати дослідження самооцінки у дітей молодшого шкільного віку других-третіх класів показали, що в цих класах достатньо велика кількість дітей має низьку самооцінку, вони невпевнені у власних силах і в собі, бачать у собі тільки негативне, починаючи будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу, проявляють підвищену самокритичність. У таких дітей виникають проблеми в навчанні, а саме в успішності, в спілкуванні з однолітками, оскільки такі діти невпевнено почувають себе, вступаючи в контакт з людьми, які їх оточують, на початку виконання якої-небудь діяльності. Подібна картина обстеження є негативною і дітки з вищеназваними особливостями потребують психокорекції.

Вважаємо, що результати подальших досліджень пов’язані з тим, що отримані результати можуть бути використані в розробці комплексу психологічних засобів формування оптимальної самооцінки дітей різних вікових груп; при розробці психокорекційних програм формування адекватної самооцінки.

Список використаної літератури:

1. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки / Б. Г. Ананьев // Избранные психологические труды. – Том 2. – М., Педагогика, 1980. – 287 с.
2. Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика : учебное пособие / В. С. Безрукова. – Екатеринбург : Изд-во «Деловая книга», 1996. – 334 с.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 436 с.
4. Киричук В. О. Психолого-педагогічне проектування в системі виховного процесу загальноосвітньої школи / В. О. Киричук // Практична психологія і соціальна робота. – 2002. – № 8. – С. 4–12.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии : для студентов средних педагогических заведений / [Авт. – сост. Е. Е. Данилина ; под ред. И. В. Дубровиной].– [2-е издательство]. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 160 с.
6. Сапожникова Л. С. Самооцінка, домагання та діагностика деяких її особливостей / Л. С. Сапожникова // Психологія : науково-методичний збірник. – К. : Освіта, 1993. – С. 73-82, 120.

Рецензент – кандидат психологічних наук Н. В. Волинець.